



LUND UNIVERSITY

Middelalderlige vandmøller

Wienberg, Jes

Published in:
META: Medeltidsarkeologisk tidskrift

2006

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2006). Middelalderlige vandmøller. *META: Medeltidsarkeologisk tidskrift*, (1), 46-50.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Middelalderlige vandmøller

Recension

Jes Wienberg

Abstract

Medieval watermills

A review of Christian Fischers monograph "Tidlige danske vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev" (Early Danish Watermills. Two medieval watermills at Tovstrup and Vejerslev) from 2004.

Hver gård eller landsby havde sine håndkværne og skvatmøller i jernalderen og vikingetiden. I middelalderen indførtes imidlertid et feudalt mølletvang. Bønderne blev tvunget at male deres mel ved en større vandmølle. Skvatmøllerne med vandretliggende hjul blev trængt bort af vandmøllerne med lodrette hjul. Og den nye teknologi blev indført af cistercienserne. Dette billede af udviklingen var længe dominerende for det danske område.

I 1980'erne foretog Silkeborg Museum arkæologiske undersøgelser af to midtjyske vandmøller. Udgravningerne i Tovstrup ved Lyngbygårds Å i 1983-85 og Vejerslev ved Gjelå i 1986 blev omdrejningspunkter i en revitaliseret mølleforskning, der på flere punkter har forandret billedet af den tidlige middelalders teknologi.

I en monografi har direktøren for Silkeborg Museum, arkæologen Christian Fischer, præsenteret resultaterne

af to årtiers mølleforskning (Fischer 2004): De første danske vandmøller var avancerede vertikale møller med mindst et gear. Der findes således intet belæg på skvatmøller med horisontale hjul i det nuværende Danmark, bortset fra på Bornholm. Alle fund hidtil kan henføres til vertikale vandmøller. Der var altså ingen lokal udvikling fra horisontale til vertikale hjul omkring den tid, hvor der kom mølletvang. Opdelingen mellem horisontale og vertikale vandhjul kan i stedet bero på de lokale topografiske forudsætninger. Endelig, ordet skvatmølle betyder blot en lille husmølle uanset konstruktionstype. Skvatmøllen kan således også være en lille vindmølle!

Virker billedet allerede bekendt, er det ikke mærkeligt. For Fischer præsenterede forbilledligt hurtigt undersøgelsen af "Hulpiberen" ved Tovstrup i det populære tidsskrift "Skalk" (Fischer 1984). Og flere artikler fulgte gennem årene. Så møllerne i Tovstrup og Vejerslev fandt snart vej til oversigtsværkerne og inspirerede andre til forskning (f. eks. Linde-Laursen 1989; Christensen 1996; Lund 2001).

"Tidlige Danske Vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev" er udgivet i serien "Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter". Bogen er på 114 sider med 109 figurer. Den indeholder et forord, 8 kapitler, 17 noter, en litteraturliste samt et appendiks med et kort over arkæologiske fund af vandmøller

i Danmark. De 8 hovedkapitler er følgende: I Indledning; II Forskningsoversigt; III Mølleteknologiens udvikling og udbredelse i Europa; IV Middelalderlige vandmøller i Danmark i økonomisk og kulturel sammenhæng; V Vandmøllen ved Tovstrup; VI Vandmøllen ved Vejerslev; VII Oversigt over andre tidlige vandmøller i Danmark; VIII Konklusion - de tidlige danske vandmøller. Af disse kapitler er tre centrale, nemlig de to kapitler som præsenterer fundene fra Tovstrup og Vejerslev samt kataloget med 62 lokaliteter med tidlige vandmøller i det nuværende Danmark (Bornholm dog undtaget; derimod medtages afviste eksempler som Bolle og Omgård). En engelsk sammenfatning savnes.

Mens dispositionen er klar, og sproget er letlæst, er illustrationerne i nogle tilfælde problematiske. Her mangler en mere konsekvent billedredaktion. Bogen har mange fine fotografier i sort-hvid og farve samt pædagogiske tegninger. Men med tanke på bogens format og ambition savnes ordentlige udgravningsplaner med skala, som tillader en nysgerrig eller kritisk læser at se konstruktionerne og mere præcist, hvor eksempelvis de afgørende dendro-dateringer er taget. Nu navngives forskellige bygninger med bogstaver i teksten, men bogstaverne genfindes ikke på de små og forenklede planer. Og der kunne gerne have været en illustration af den lokale topografi ved Tovstrup og Vejerslev (jfr. Fischer 1984, s 3).

Tovstrup og Vejerslev er arkæologiske nøglepladser. Undersøgelserne var velsignet med gode bevaringsforhold. Der er fundet daterende mønter og taget dendrokronologiske prøver. I Tovstrup kan man følge møllens udvikling over en længere periode. Tovstrups ældste dateringer er således fra omkring 1155 +/-5, og møllen synes ophøre ca 1600. Møllen i Vejerslev var i brug fra engang i sidste fjerdel af 1100-tallet til midten af 1200-årene.

Undersøgelserne viser, at en avanceret vertikal vandmølle med gear eksisterede allerede i 1100-årene. De første hjul havde padleblade. Senere tilkom sidestøtter ved padlebladene. Og disse blev så afløst af de velkendte brystfaldshjul. Med hjælp af de gode bevaringsforhold i Tovstrup og Vejerslev blev det muligt at identificere trægenstande som hjul, aksler, tandhjulstænder, padleblade samt lejesten på andre pladser som spor efter netop middelalderlige vandmøller.

Kataloget over arkæologisk påviste vandmøller er nyttigt for den fortsatte forskning. De fleste lokaliteter ligger i Østjylland, hvilket må afspejle forskningssituationen eller Silkeborg Museums kontaktnet. Fund af flere vandmøller kan altså forventes i andre dele af landet fremover. Hvis kataloget også havde omfattet Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm, ville det antageligt have været lettere at hævde tesen om horisontale kontra vertikale

møllehjul. For i Skånelands terræn ville man kunne teste, om åløbets karakter afgør møllens udformning.

Iøvrigt præsenteres ikke blot selve det tekniske mølleanlæg, men også en lang række fund som mønter, klædesplomber, pilgrimsmærker og keramik, der vidner om møllernes usædvanlige materielle miljø. Her savner man dog en kortfattet eller statistisk oversigt over alle fundene som baggrund for det begrænsede udvalg af fund, der beskrives og illustreres.

På et område har Fischer ikke hævdet en ny tese. Introduktionen af vandmøllernes teknologi knyttes også her hovedsaglig til klostrene, især cistercienserne med direkte kontakter fra Clairvaux til Esrum, Vitskøl og Øm, hvor ærkebiskop Eskil var en vigtig person. Velkendt er således historien om broder Martin, der malte vandniveauerne i Gudensø og Mossø, hvilket muliggjorde gravning af kanaler (og antagelig vandmøller) ved anlæggelsen af Øm kloster (Fischer 2004, s 25ff).

Herimod kan siges, at den svenske historiker Anna Götling i flere afhandlinger har fremført, at cisterciensernes rolle for inførelsen af nye teknologier i Skandinavien er overdrevet eller savner belæg (Götling 1988; 1993, s 17ff). Når møller optræder i en kirkelig kontekst, kan det også skyldes det enkle faktum, at de kendte skriftlige kilder netop er knyttet til dette miljø i et fåtal

købstæder (jfr. Carelli 2001, s 274ff med fig. 140-141). I Danmark er de første møller belagt i skriftlige kilder i 1130'erne: Vittskövle i 1131 (*Necrologium Lundense*, s 75), Värpinge i 1133 (DD 1 II 56) og Næstved i 1135 (DD 1 II 64). Møllerne indgår her i gaver til domkirken i Lund og et nyt benediktinerkloster i Næstved. Møllerne var således etableret inden, at de blev skænket til en kirke eller et kloster. Videre, den tidlige vandmølle i Tovstrup kan ikke knyttes til noget kloster. Så måske må også tesen om klostrene og cistercienserne omvurderes eller nuanceres. Kongen, aristokratiet og købstæderne havde haft lige så gode muligheder som klostrene for at introducere nye teknologier. Og de havde også gode motiver, da den nye teknologi i kombination med mølletvang gav kontrol med bønderne og deres håndkværne samt økonomiske gevinster (Madsen 1986 og Carelli 2001, s 89 jfr. Bloch 1967, s 136ff).

Efter denne anmeldelse med ris og ros må man afsluttende gratulere Silkeborg Museum med dets mangeårige forskningsindsats, der nu yderligere markeres med en monografi om vandmøllerne fra Tovstrup og Vejerslev. To nøglepladser har fået den opmærksomhed, som de fortjener. Og alle interesserede i middelalderens møller og teknologi har fået såvel et brugbart katalog som et par teser at tænke over. Siden er det muligt at se nogle af fundene udstillet på Silkeborg Museum (www.silkeborgmuseum.dk).

Jes Wienberg er professor samt fagansvarlig for historisk arkæologi ved Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet. Jes.Wienberg@ark.lu.se

Tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Litteratur

- Bloch, Marc 1967. *The advent and triumph of the watermill. Land and Work in Mediaeval Europe. Selected papers by Marc Bloch.*
- Carelli, Peter 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 26.
- Christensen, Jakob Tue 1996. "Pladskemøller", "Kølle møller" og "Fotkvarnar". Horisontalmøllen på Bornholm og i verden. *Anno Domini* 1996, 2 årg.
- *Diplomatarium Danicum* I ff. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1938ff. (forkortes DD)
- Fischer, Christian 1984. Hulpiberen. *Skalk* 1984: 5.
- Fischer, Christian 2004. *Tidlige Danske Vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 50.
- Götlind, Anna 1988. *Teknikens medeltida apostlar? En studie av cistercienserna som bärare och förmedlare av teknisk kunskap i det medeltida Skandinavien.*
- Götlind, Anna 1993. *Technology and Religion in Medieval Sweden.* Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 4.
- Linde-Laursen, Anders 1989. Danske skvatmøller - "Fup" eller "Fakta"? *Fortid og Nutid* 36: 1, 1989.
- Lund, Jørn Boldsen 2001. *Tidlige danske møller. Middelalderens mølleteknologi i arkæologisk belysning.* (Speciale i Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet, 2000.)
- Madsen, Per Kristian 1986. Mølledrift og mølletvang i den tidlige middelalders Odense. *Land og by i middelalderen* 4. Symposium 25-27 oktober 1985 på Bjødstrup Gl. skole.
- *Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium.* (Udg.) Lauritz Weibull 1923.

- Silkeborg Museum: www.silkeborgmuseum.dk